

بررسی آیه ۱۰۵ انبیاء از منظر مفسران شیعه و اهل سنت

فاطمه گنجی

چکیده

رویکرد بررسی آیه ی ۱۰۵ انبیاء(لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ) و انتخاب این آیه ی شریفه، معارف والای آن در بیان جلوه هایی از آینده نگری قرآنی بوده است. این آیه وارثان زمین در آینده را معرفی می کند چه آینده ی نزدیک و شمول مردم و عصر زمان نزول و چه شمول آن برای اعصار آینده ی کل مردم و زمین. به همین مناسبت به جمع آوری نظرات مفسران و دانشمندان شیعه و اهل سنت پرداخته شد تا این آینده نگری قرآنی از منظر پیشروان تفسیر آیات قرآن مورد کنکاش قرار گیرد. نزدیکی آراء و مصادیق آنان با وجود نظرات مختلف در شرح و توضیح آیه قابل تامل است. به نوعی اتحاد و هم فکری در این آیه مواجهه خواهیم بود. اینکه زمین در آینده از آن چه کسانی خواهد بود و این وارثان چه ویژگی هایی دارند؟ از مهمترین دلایل این پژوهش می باشد.

کلید واژگان: ۱۰۵ انبیاء، آینده ، شیعه، اهل سنت.

^۱ دانشجوی دکترای الهیات ، دانشگاه آزاد ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری.

تاریخ پذیرش : ۹۷/۰۸/۲۶

تاریخ دریافت : ۹۷/۰۴/۲۱

۱. مقدمه

خبر از آینده پیدا کردن برای انسان جذابیت دارد و به نوعی حس کنجکاوی او را پاسخگو است و انسان همواره تمایلی برای دانستن دارد، به مانند جستجوهای تاریخی و کاوش هایی که درباره ی گذشتگان داشته است. یکی از موارد اعجاز قرآن کریم مربوط به پیشگویی هایی است که در تاریخ اتفاق افتاده است و نیز در آینده اتفاق خواهد افتاد. صداقت و حقایق قرآن در این باره بی تردید است. تلاش برای اطلاع از آینده بخصوص در باره ی سرنوشت دنیا و انسانها سوال برانگیز و جالب است. یکی از این آیات آیه ی ۱۰۵ انبیاء است. در این تحقیق با هدف خبر و اطلاع از مراد آیه و ارتباط آن با آینده نگری و پیشگویی قرآن، به بررسی مراد و منظور خداوند از طریق کنکاش در نظرات دانشمندان قرآنی مسلمان پرداخته می شود .

آیه ۱۰۵ انبیاء

(لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ)

و ما در زبور- پس از تورات- نوشته‌ایم که این زمین را بندگان صالح من به میراث خواهند برد.

یکی از آیات صریح و مورد استناد در باره مهدویت در قرآن کریم آیه ی ۱۰۵ سوره مبارکه انبیاء می باشد. مهمترین بخش این آیه ی شریفه ، به عنوان یکی از پیشگویی ها و اخبار از آینده، در استناد به ظهور موعود در آخر الزمان، توجه به بخش پایانی آیه می باشد. أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ.

مفسران اهل سنت

أَنَّ الْأَرْضَ

مفسران اهل سنت در تعیین محدوده و اشاره ی آیه به اینکه مراد الهی از ارض زمین دنیاست یا آخرت ، جهان مادی است یا بهشت، نظرات مختلفی را بیان کرده اند. عده ای از این مفسران مراد از ارض را (به نقل از ابن عباس) یا ارض الجنة (بهشت) دانسته اند آن هم با استناد به آیه ی ۷۴ سوره مبارکه زمر (وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَ أَوْرَثَنَا

الأَرْضَ نَتَّبِعُوا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ) و برخی نیز مراد از ارض را ارض الدنيا دانسته اند و در برخی نظرات ارض دنیا نیز با چندین دیدگاه مختلف بیان شده است. و دیگر مفسران اهل سنت هردو مورد را یعنی زمین و بهشت را مراد آیه تلقی می کنند.

با توجه به تحقق موضوع مهدویت و ظهور بر روی زمین دنیا، توجه به نظرات مفسران در تحقق وعده ی الهی بر روی زمین قابل تامل است.

عده ای از مفسران نظر و بیانی در ذیل این آیه ندارند (نیشابوری ج ۲ ص ۵۶۷، آل غازی ج ۴ ص ۳۳۵، ابن ابی حاتم ج ۸ ص ۲۴۷۰).

ارض الجنه (بهشت) و ارض الاخرة غالبا با استناد به آیه ۷۴ سوره مبارکه زمر (بیضاوی ج ۴ ص ۶۲، اندلسی ج ۷ ص ۴۷۳، سمرقندی ج ۲ ص ۴۴۵، اسفراینی ج ۳ ص ۱۴۳۴، ابن عاشور ج ۱۷ ص ۱۱۸، سیوطی ج ۱ ص ۳۳۴، دروزه ج ۵ ص ۲۹۵، سور آبادی ج ۳ ص ۱۵۸۷، ابن کثیر ج ۵ ص ۳۳۷، مظهري ج ۶ ص ۲۴۴، وهبة بن زحیلی ج ۱۷ ص ۱۳۹، حجازی ج ۲ ص ۵۶۰، طنطاوی ج ۹ ص ۲۵۷، حقی بروسوی ج ۵ ص ۵۲۸، آل سعدی ج ۱ ص ۶۲۶، طبری ج ۱۷ ص ۸۱، ثعالبی ج ۴ ص ۱۰۴، ابن جوزی ج ۳ ص ۲۱۸، آلوسی ج ۹ ص ۹۹، میبیدی ج ۶ ص ۳۱۸).

- کل زمین دنیا: مغارب و مشارق: (ابن عجیبه ج ۳ ص ۵۰۴، ابن عاشور ج ۱۷ ص ۱۱۸، دروزه ج ۵ ص ۲۹۵، زحیلی ج ۱۷ ص ۱۳۹، خطیب ج ۶ ص ۳۱۸، آلوسی ج ۹ ص ۹۹، حجازی ج ۲ ص ۵۶۰، طنطاوی ج ۹ ص ۲۵۷، ثعالبی ج ۴ ص ۱۰۴، میبیدی ج ۶ ص ۳۱۸).

-اشتمال برهم زمین و هم آخرت : زیرا نمی توان ارض را مختص فقط یکی دانست اما می توان مراد از آن را هر دو دانست (طنطاوی ج ۹ ص ۲۵۷) وراثت زمین در دنیا و آخرت که تنها برای عباد الله الصالحین تداوم و استقرار خواهد داشت و آنها مومنانی اند که به طاعت خدا عامل بودند (زحیلی ج ۱ ص ۸۲۱).

- برخی از مفسران سرزمین های خاصی از زمین را منحصر در مراد از ارض دانسته اند :

- ارض مقدسه : (بیضاوی ج ۴ ص ۶۲، اندلسی ج ۷ ص ۴۷۳، وهبۀ بن زحیلی ج ۱۷ ص ۱۳۹، ابن جوزی ج ۳ ص ۲۱۸، میبیدی ج ۶ ص ۳۱۸).

- مکه و اطرافش : (ابن عاشور ج ۱۷ ص ۱۱۸).

- ارض کفار که توسط مسلمین فتح می شود : (دروزه ج ۵ ص ۲۹۵، حجازی ج ۲ ص ۵۶۰).

- زمین شام (سور آبادی ج ۳ ص ۱۵۸۷)..

- زمین مصر (میبیدی ج ۶ ص ۳۱۸)

- نظر شاذ : زمین در زمان تحقق این آیه ، افراد مومنان را نسبت به کافر در بر می گیرد و کافران را در درون خود پذیرا نخواهد بود. بنابراین خود مفسر، این مراد از بیان آیه غیر واقعی است ، اما به عنوان نظری محتمل بیان نموده اند (حجازی ج ۲ ص ۵۶۰)

بنابراین از منظر برخی ، ارض : زمین بهشت است و از منظر برخی دیگر از مفسران اهل سنت مراد کل زمین دنیاست و بعضی زمین بیت المقدس و یا شام را مدنظر دارند. و در یک نظر سرزمین مکه و اطرافش را مراد الهی از ارض بیان می کنند. و برخی هردو جهان را مقصود می دانند.

.....عِبَادِي الصَّالِحُونَ

در بیان اینکه عباد صالحون چه کسانی هستند، مفسران اهل سنت نظرات مختلفی را ارائه داده اند. از جمله اینکه:

- عامه مومنین و یا کسانی که در مشارق و مغارب زمین مستضعف واقع شده اند (بیضاوی ج ۲ ص ۶۲).

-امّه محمد مصطفی (ص) (اندلسی ج ۷ ص ۴۷۳، اسفراینی ج ۳ ص ۱۴۳۴، سور آبادی ج ۳ ص ۱۵۸۷، مظهري ج ۶ ص ۲۴۴، ابن جوزی ج ۳ ص ۲۱۸، زمخشری ج ۳ ص ۱۳۸، رازی ج ۲۲ ص ۱۹۲).

-این آیه بشارت و نویدی برای امت محمد (ص) و خبر از ظهور غیب و تحقق ظهور است از فتح و گشایش خداوند بر این امت در مشرق و مغرب زمین (ابن عجبیه ج ۳ ص ۵۰۴).

-همه ی زمین در آخر الزمان از آن امت محمد (ص) خواهد بود بنا بر روایتی از پیامبر (ص) که فرمودند: «سیبغ ملک اُمّتی ما زوی لی منها» (سمرقندی ج ۲ ص ۴۴۵).

-این آیه بشارتی است به اصلاح حال مومنان در دنیا بعد از اینکه به حسن عاقبت آنها در آخرت در آیه ۹۷ سوره مبارکه نحل بشارت داده شده اند (ابن عاشور ج ۱۷ ص ۱۱۸).

-آیه بشارتی است در رستگاری و پیروزی پیامبر (ص) و مومنین بر قریش، مومنین و موحدین و پیروان مسلک حق (دروزه ج ۵ ص ۲۹۵).

-استخلاف بر روی زمین با استناد به آیه ی ۵۵ سوره مبارکه نور (آل سعدی ج ۱ ص ۶۲۶).

-عام فی کل صالح (سیوطی ج ۱ ص ۳۳۴، ابن جوزی ج ۳ ص ۲۱۸).

-کسانی که به شعائر توحید و ایمان متصف اند و و به معالم دین عارفند (نخجوانی ج ۱ ص ۵۴۳).

- مومنین عامل به طاعت الهی و امّه محمد صلی الله علیه و سلم هنگام نزول عیسی ابن مریم علیه السلام (رازی ج ۲۲ ص ۱۹۲).

- و این وعده خداوند متعال است تا دین را نشان دهد و اهلش را برانگیزد و گفته می شود که این روز در اختیار مومنان و مهدی رضی الله تعالی عنه و نزول عیسی ع است و چه بسا کفارد در زمین باقی می ماند تا روزی که حد و مجازات بر آنها در آخر الزمان جاری شود و این زمان به ساعت قیامت نزدیک است (آلوسی ج ۹ ص ۹۹).

بنابراین صالحان مطمئنا پیروان پیامبر اکرم (ص) و مومنان و مطیعان و اهل دین اند و شمول این موارد با توجه به موضوع استخلاف در آیه ۵۵ سوره مبارکه نور، و اینکه کسانی که پیرو راستین و حقیقی پیامبر (ص) از همه جهات بوده اند و این هدف تحقق نمی پذیرد مگر با ظهور غائبی که رهبر مومنان از امت محمد (ص) خواهند بود به همراه نزول حضرت عیسی (ع).

مفسران شیعه

أَنَّ الْأَرْضَ

-أرض الجنَّة (بهشت) (بحرانی ج ۳ ص ۸۴۷، حسینی شاه عبدالعظیمی ج ۸ ص ۴۵۲، طبرسی ج ۷ ص ۱۰۶، دخیل ج ۱ ص ۴۳۶) زمین فردوس (گنابادی ج ۳ ص ۶۴، طوسی ج ۷ ص ۲۸۴، حسینی استرآبادی ج ۱ ص ۳۲۶، شبر ج ۱ ص ۳۲۳، بروجردی ج ۴ ص ۳۷۱، شریف لاهیجی ج ۳ ص ۱۵۵) با استناد به آیه ۷۴ زمر (رازی، ج ۱۳ ص ۲۸۷).

-ارض الدنيا : دنیا (طوسی ج ۷ ص ۲۸۴، حسینی شاه عبدالعظیمی ج ۸ ص ۴۵۲، شبر ج ۱ ص ۳۲۳، رازی، ج ۱۳ ص ۲۸۷، طبرسی ج ۷ ص ۱۰۶، دخیل ج ۱ ص ۴۳۶) مجموعه کل کره زمین (مکارم شیرازی ج ۱۳ ص ۵۱۶).

-برخی از مفسرین وراثت در ارض را منحصر در نه صرف در دنیا و نه در آخرت بلکه وراثتی در هر دو دنیا دانسته اند (طباطبایی ج ۱۴ ص ۳۳۰) أرض التکلیف أرضیا و سماویا (صادقی تهرانی ج ۱ ص ۳۳۱) فهم الذین یرثون الحیاء کلها فی الدنيا و الآخرة (فضل الله ج ۱۵ ص ۲۷۷).

- أرض الشام (طوسی ج ۷ ص ۲۸۴).

- بیت المقدس (حسینی شاه عبدالعظیمی ج ۸ ص ۴۵۲).

بنابراین مفسران شیعه نیز مراد از ارض را یا بهشت و یا دنیا و بخش هایی از زمین و یا هر دو دنیا یعنی زمین و بهشت می دانند.

.....عِبَادِي الصَّالِحُونَ

-آل محمد (ص) و امة محمد (ص)(بحرانی ج ۳ ص ۸۴۷، حسینی استر آبادی ج ۱ ص ۳۲۶، شبر ج ۱ ص ۳۲۳، قمی ج ۸ ص ۴۸۰، عاملی ج ۲ ص ۳۲۸).

-القائم- عليه السلام- و أصحابه (كاشانی ج ۲ ص ۸۶۳، فضل الله ج ۱۵ ص ۲۷۷، حویزی ج ۳ ص ۴۶۵)هم أصحاب المهدي (عليه السلام) في آخر الزمان (بحرانی ج ۳ ص ۸۴۷، حسینی استر آبادی ج ۱ ص ۳۲۶، حسینی شاه عبدالعظیمی ج ۸ ص ۴۵۲، قرشی ج ۶ ص ۵۵۷، فیض كاشانی ج ۳ ص ۳۵۷، طبرسی جوامع الجامع ج ۳ ص ۳۱، شریف لاهیجی ج ۳ ص ۱۵۵، قمی ج ۲ ص ۷۷، طبرسی ج ۷ ص ۱۰۶، دخیل ج ۱ ص ۴۳۶، عاملی ج ۲ ص ۳۲۸)
-من كل الزمن، حيث يستخلصهم الله فيحيي أمواتهم و يبقى أحياءهم لذلك الميراث القيادي (صادق تهرانی ج ۱ ص ۳۳۱).

- بندگان صالح شیعه‌ی علی علیه السلام... این آیه به یاران قائم علیه السلام تفسیر شده است (گنابادی ج ۳ ص ۶۴) هم شیعتنا (حسینی استر آبادی ج ۱ ص ۳۲۶).

- وعد للمؤمنين بأنهم يرثون جميع الأرض (طوسی ج ۷ ص ۲۸۴، حسینی شاه عبدالعظیمی ج ۸ ص ۴۵۲، فتح الله كاشانی ج ۶ ص ۱۱۵) عامة المؤمنين (قمی ج ۸ ص ۴۸۰).

- المطيعون (شبر ج ۱ ص ۳۲۳، دخیل ج ۱ ص ۴۳۶، عاملی ج ۲ ص ۳۲۸).

- أهل البيت (ع) شایسته ترین افراد برای جانشینی بر روی زمین اند نسبت به سایر مردمان در آخر الزمان با استناد به روایتی از رسول اکرم (ص) که فرمودند: (لن تنقضي الأيام و الليالي حتى يبعث الله رجلا من أهل بيتي يواطئ اسمه اسمي، يملأها قسطا و عدلا كما ملئت ظلما و جورا) به نقل از کتب صحاح از سنن ابی داوود، که تاویل آن قائم آل محمد (ص) است که موجود و نده است اما غائب از نظر هاست.(مفید ج ۱ ص ۳۵۸، بروجردی ج ۴ ص ۳۷۱).

- عبد صالح موعود (حویزی ج ۶ ص ۳۸).

- المهدی من عترتی من ولد فاطمة (حویزی ج ۳ ص ۴۶۵، بلاغی ج ۳ ص ۲۰۷، طبرسی ج ۷ ص ۱۰۶).

- يستضعفون مشارق الأرض و مغاربها (قمی ج ۸ ص ۴۸۰)..

- شایستگی از نظر عمل و تقوا، شایستگی از نظر علم و آگاهی، شایستگی از نظر قدرت و قوت، و شایستگی از نظر تدبیر و نظم و درک اجتماعی.... تنها مستضعف بودن دلیل بر پیروزی بر دشمنان و حکومت روی زمین نخواهد بود، بلکه از یک سو ایمان لازم است و از سوی دیگر کسب شایستگیها، و مستضعفان جهان ما دام که این دو اصل را زنده نکنند به حکومت روی زمین نخواهند رسید. (مکارم شیرازی ج ۱۳ ص ۵۱۶).

بنابراین حضرت قائم (عج) و اصحاب ایشان، امت محمد (ص)، مستضعفان روی زمین، مومنان عبد صالح، اهل بیت (ع)، مطیعون از جمله دیدگاه های تفسیری مفسران شیعه از عبارت عبادی الصالحون است. قابل ذکر است که صراحت مفسران شیعه در تفسیر آیه ی مورد نظرو تعلق و تاویل آن به حضرت قائم (عج) و اصحاب ایشان بیشتر از مفسران دیگر است. هرچند که شباهتهایی در دیدگاه های تفسیری اینان وجود دارد.

در پایان، بیان و اشاره به نظر یکی از مفسران در خصوص این آیه قابل توجه می باشد. این مفسر ارجمند عقیده دارد که این آیه بشارتی است کاملتر از بشارت های قبلی که در کتب انبیاء پیشین درباره ظهور منجی آمده است و بیان می دارند که این آیه دلالتی است بر استقلال مسلمین و تصویری از دورنمایی حکومت قطعی و واقعی مومنان که در بردارنده ی وحدت بین مسلمین و عدم سلطه کافران خواهد بود: (قرآن کریم هر چه را که در کتابهای آسمانی بیان و اعلام شده بطور کاملتری در بر دارد این مؤذنه از جمله حوادثی است که ارتباط با اجتماعات اسلامی دارد و مؤذنه در باره استقلال مسلمانان در سرزمین خود میباشد خبر و مؤذنه آنستکه مردم صالح و خداپرست بر سرزمین که در آن سکونت مینمایند بطور استقلال زندگی خواهند نمود و از منابع طبیعی و ذخائر زیر زمینی سرزمین خود بطور استقلال بهره مند خواهند بود بدون اینکه در سرزمین مسلمانان کفار و بیگانگان دخالت و یا تسلط داشته و فرمانروائی نمایند و ضمنا هشدار است که مسلمانان و اجتماعات اسلامی ناگزیرند از اینکه کمال ارتباط با یکدیگر داشته باشند از نظر اینکه بر حسب عادت بدون وحدت کلمه و اتحاد و همبستگی برای اجتماعات اسلامی در اقطار جهان

استقلال در زندگی میسر نخواهد بود که در همه شئون کشور و سرزمین خود هر یک استقلال داشته و تحت نفوذ و سیطره و استیلاء بیگانگان قرار نگرفته باشند).

اما همین مفسر شیعی در پایان تفسیر این آیه ی شریفه به عنوان جمع بندی و نکته کلیدی کاربردی برای عصر ما اضافه می کنند که : (و آیه بطور تلویح مبنی بر تأکید بآنستکه اجتماعات اسلامی باید با وحدت کلمه و نیروی ایمان و اعتماد بساحت پروردگار از سرزمین خود دفاع نمایند و از حریم اسلام و مسلمانان نگهبانی کنند و با کفار و بیگانگان ارتباط و وابستگی نداشته و از آنان رابطه عمومی را قطع نمایند و در همه شئون زندگی خود کفاء باشند و از استفاده از محصولات صنعتی آنان خودداری کنند و چنانچه این عوامل استقلال اجتماعی را بکار نبندد هیچیک از اجتماعات اسلامی نمیتوانند در زندگی استقلال یافته و از حریم اسلام دفاع نمایند بلکه هر یک منکوب و سرکوب جهانخواران خواهند گشت) (حسینی همدانی ج ۱۱ ص ۱۱۳) نکته ای که امروز گره گشای حال و وضعیت مسلمین در قالب بیان اقتصاد مقاومتی و استفاده از کالای وطنی به عنوان نیاز عصر مانیز خواهد بود.

بنابراین با توجه به نظرات مختلف اما نزدیک بهم مفسران شیعه و اهل سنت درباره ارض و عبادی الصالحون ، می توان نتیجه گرفت که مراد الهی از ارض نه تنها زمین مادی و دنیا بلکه سرای بهشت می باشد. رستگاری در روی زمین و واجد شرایط حکومت جهانی شدن، به تبع و دنبال خود فوز و دستیابی به سرای بهشت و عاقبت بخیری هر دو سرا را در بر خواهد داشت.

درباره ی عبادی الصالحون نیز مولفه های ایمان ، شایستگی خلافت و حکومت بر مردمان ، پیرو بودن و مطیع بودن از جمله اولویتهای صالحون است که شایسته ی حکومت جهانی خواهد بود. در رأس این حکومت رهبری وجود خواهد داشت که به واسطه ی ظهور و تحقق وعده ی داده شده ، در کنار صالحون حکومت در آخر الزمان را بر عهده خواهد گرفت.

منابع

- قرآن کریم

- آل سعدي عبدالرحمن (۱۴۰۸)، تيسير الكريم الرحمن، بيروت، نهضة العربية.

- آل غازي ملاحويش (۱۳۸۲ق)، بيان المعاني، دمشق، مطبعة الترقى.

- آلوسی سيد محمود (۱۴۱۵ق)، روح المعاني في تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالكتب العلمية.

- ابن ابى حاتم عبدالرحمان (۱۴۱۹)، تفسير القرآن العظيم، عربستان، البارز.

- ابن جوزى ابوالفرج (۱۴۲۲)، زاد المسير، بيروت، دارالكتاب العربية.

- ابن عاشور محمد بن طاهر (بى تا)، التحرير و التنوير، بى جا.

- ابن عجيبة احمد بن محمد (۱۴۱۹)، البحر المديد، قاهره، زكى.

- ابن كثير دمشقى اسماعيل بن عمرو (۱۴۱۹ق)، تفسير القرآن العظيم، محمد حسين شمس الدين، بيروت: دارالكتب العلمية.

- اسفراينى ابوالمظفر (۱۳۷۵)، تاج التراجم، تهران، علمى و فرهنگى.

- اندلسى ابوحيان (۱۴۲۰)، البحر المحيط، بيروت، دارالفكر.

- بحراني سيد هاشم (۱۴۱۶ق)، البرهان، تهران، بعثت.

- بروجردى سيد محمد ابراهيم (۱۳۶۶)، جامع، تهران، صدر.

- بلاغى سيد حجت (۱۳۸۶ق)، حجة التفاسير و بلاغ الإكسير، قم، حكمت.

- بیضاوی عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق)، انوار التنزیل، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- تهرانی محمد صادق (۱۴۱۹ق)، ابلاغ فی تفسیر القرآن، قم، مولف.
- ثعالبی عبدالرحمن (۱۴۱۸)، جواهر الحسان، بیروت، دارالتراث العربی.
- حجازی محمد محمود (۱۴۱۳)، واضح، بیروت، دارالجيل الجديد.
- حسینی استرآبادی سید شرف الدین علی (۱۴۰۹ق)، تاویل الآیات الظاهرة، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- حسینی همدانی سید محمد حسین (۱۴۰۴ق)، انوار درخشان، تهران، لطفی.
- حسینی شاه عبدالعظیمی حسین بن احمد (۱۳۶۳)، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات.
- حسینی شیرازی سید محمد (۱۴۲۴ق)، تقریب القرآن إلى الأذهان، بیروت، دارالعلوم.
- حقی بروسویاسماعیل (بی تا)، تفسیر روح البیان، بیروت: دارالفکر.
- خطیب عبدالکریم (بی تا)، التفسیر القرآنی للقرآن، بی جا.
- دخیل علی بن محمد (۱۴۲۲ق)، الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، بیروت، دارالتعارف.
- دروزه محمد عزت (۱۳۸۳ق)، الحدیث، قاهره، داراحیاء الکتب العربیه.
- رازی حسین بن علی ابوالفتوح (۱۴۰۸ق)، روض الجنان وروح الجنان فی تفسیر القرآن، تحقیق محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- زمخشری محمود (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتب العربی.
- زحیلی وهبه بن مصطفی (۱۴۱۸)، المنیر، بیروت، الفکر المعاصر.

- (۱۴۲۲) ، الوسيط، دمشق، دارالفکر.

- سورآبادی ابوبکر عتیق بن محمد (۱۳۸۰)، تفسیر سورآبادی، تحقیق علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: فرهنگ نشر نو.

- سمرقندی نصر بن محمد (بی تا) ، بحر العلوم، بی جا.

- شبر سید عبدالله (۱۴۱۲ق) ، تفسیر القرآن الکریم، بیروت ، دارالبلاغه.

- شریف لاهیجی محمد بن علی (۱۳۷۳)، تفسیر شریف لاهیجی، میر جلال الدین حسینی ارموی، تهران: داد.

- طباطبایی سید محمد حسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه ی مدرسین حوزه علمیه قم.

- طبرسی فضل بن حسن (۱۳۷۷)، تفسیر جوامع الجامع ، مترجمان، تهران: دانشگاه.

- طبرسی فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.

- (۱۳۷۷) ، جوامع الجامع ، تهران ، دانشگاه تهران.

- طنطاوی محمد (بی تا) ، الوسيط ، بی جا.

- طوسی محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

- عاملی علی بن حسین (۱۴۱۳ق) ، الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز، قم ، دارالقرآن.

- عروسی حویزی عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، تفسیر نورالثقلین، سید هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان.

- فخرالدین رازی ابو عبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۹ق)، مفاتیح الغیب، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی .

- فضل الله سید محمد حسین (۱۴۱۹ق) ، من وحی القرآن ، بیروت ، دارالملاک.

- قرشی سید علی اکبر (۱۳۷۷)، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت.
- قمی علی بن ابراهیم (۱۳۶۷)، تفسیر قمی ، سید طیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب. ۱۳۶۷.
- قمی مشهدی محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸) ، کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران ، وزارت ارشاد اسلامی.
- کاشانی محمد بن مرتضی (۱۴۱۰ق)، تفسیر المعین، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی.
- کاشانی ملا فیض (۱۴۱۵ق)، صافی، تهران ، صدر.
- کرمی حویزی محمد (۱۴۰۲ ق)، التفسیر لکتاب الله المنیر، قم ، علمیه.
- کاشانی ملا فتح الله (۱۳۳۶ ش) ، منهج الصادقین ، تهران ، علمی.
- گنابادی سلطان محمد (۱۴۰۸ق)، بیان السعاده، خانی رضاحشمت الله ریاضی، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- نخجوانی نعمت الله (۱۹۹۹) ، فتواتح الالهیه، مصر، دار رکابی للنشر.
- نیشابوری محمود بن ابوالحسن (۱۴۱۵) ، ایجاز البیان، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
- محلی جلال الدین وسیوطی جلال الدین (۱۴۱۶ق)، تفسیر جلالین، بیروت: موسسه النور .
- مظہری محمد ثنائی (۱۴۱۲) ، المظہری ، پاکستان ، رشديه.
- مغنیه محمد جواد (بی تا) ، تفسیر المبین ، قم ، بعثت.
- مفید محمد بن محمد (۱۴۲۴ق) ، تفسیر القرآن المجید، قم ، تبلیغات اسلامی.
- مکارم شیرازی ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه .
- میبیدی احمد بن ابی سعد رشیدالدین (۱۳۷۱)، کشف الاسرار وعده الابرار ، تهران: امیرکبیر.